

Комад *Сумњиво лице* писан је пре четрдесет више година, и носи на себи пун отисак оних утицаја који су тих година преовлађивали, и под којима се у нашој књижевности извршио процес преображаја романтизма у реализам. Од руских писаца, који су тада били најпопуларнији, Чернишевског, Тургенева и Гогоља – први је био омиљени писац нових људи, следбеника Светозара Марковића; Тургенев је постао љубимац књижевно интеллигентне публике, која се до тада задовољавала Владановом „Кочином крајином”, Змајевом „Видосавом Бранковићевом” и Ђуриним „Српским чобанчетом”; а Гогољ је био писац целе тадашње омладине, која се њиме одушевљавала због његове оштре сатире, нарочито оне која се односила на руску бирократију. У Гогољевим типовима омладина је видела ону нашу бирократију која је заостала из првих дана грађења државе и која је, додуше, већ тада изумирала, али још увек бележила јасне трагове у нашем јавном животу. Милован Глишић, најнепосреднији учесник Гогољев и најизразитији представник реалистичког правца, био је уједно и најпопуларнији писац, као што је Гогољев *Ревизор* био најомиљенија лектира омладине. Испод таквога снажнога утицаја тешко је било извући се, а комедиографу утолико теже што је тадашње наше друштво, најпре бирократија, била тако истоветна са оном из *Ревизора*, да се Гогољ замало па могао сматрати нашим домаћим писцем. Под тим су великим утицајем Гогољевим сви моји комади писани осамдесетих година – *Народни посланик*, *Протекција*, а на првом месту и највише *Сумњиво лице* које ће свакојачко и умногоне подсетити на *Ревизора*. На моме оригиналном рукопису овога комада чак и не пише „комедија у два чина” као што је то доцније на позоришним листама написано, већ „гогољијада у два чина”.

Ову констатацију ваљало ми је учинити пре но што је критика као своје откриће објави.

Када сам малочас поменуо да је овај комад писан пре четрдесет и више година, мислим 1887. или 1888. године, читаоцима се извесно и самима морало наметнути питање: откудa и како то да комад, који је писан пре четрдесет и толико година, тако доцкан стиже да буде приказиван?* [*Сумњиво лице* приказано је први пут на београдској позорници 29. маја 1923. године] То питање је утолико наметљивије што, за све то време, остали моји комади бивају од управа предусретљиво примани и често приказивани, те зашто онда да један комад, који се може приказивати 1928. године, не буде на репертоару осамдесетих година, када је и писан и када је, пре но сада, оскудноме изворном репертоару добро дошла била свака, па ма и скромнија новина?

У томе питању и лежи разлог због кога сам ја себи задржао право да своје читаоце позабавим историјом овога комада, верујући да их она може интересовати, утолико пре што ће их и та историја, као и сам комад, вратити у доба наших очева, те задовољити и један култ који се у последње време толико негује у нашој јавности.

Крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година прошлога века, може се рећи да се у нас водила последња и најочајнија битка између два доба, једнога које је изумирало и другог које је наступало. Борба се водила на свим линијама и на свим фронтима, и у политици и у књижевности и у животу. То је управо било раздобље испуњено сукобима, трзавицама, потресима и свим оним појавама које такву епоху у развоју једног народа и једног друштва карактеришу. Прошлост се држала упорно у дефанзиви; нови живот, нови људи, нови погледи и нови правци су безобзирно надирали и освајали, уносећи у своје напоре пуно темперамента, тако да тих година температура нашега јавнога живота, за читав један децениј, није силазила на нормалу, а врло се често пела и на четрдесет и један степен, па прелазила гдекад и ту линију. Политика нарочито имала је један епидемичан карактер, и то карактер епидемије којом је заражен био цео један народ, те није ни чудо што је политика често залазила и у књижевност или, ако не то, а оно што су књижевници залазили у политику. И најнежнији лирски песник тог доба, онај који је писао само о уздаку и „њеним очима”, није пропустио да напише и по какву политичку песму или, у најмању руку, епиграм. Како би онда комедиограф, са претензијама да буде хроничар свога доба, могао или смео избећи да се не потчини тој општој појави, а како тек, као што је случај код *Сумњивог лица*, где писац, под непосредним утицајем Гогољевим, хоће да исмеје нашу тадашњу бирократију?

Али то није сав грех *Сумњивог лица*. Тога елемента има нешто мање у *Протекцији*, а много више у *Народном посланику*, па су ипак та два комада приказана, а *Сумњиво лице* све до данас не. Тежак грех његов је у томе што се два или три пута у тексту овога комада помиње реч – династија и то не баш увек довољно пажљиво и не баш оним лојалним тоном какав је тој речи припадао у доба када је комад писан и у доба када је династичност инаугурисана као нарочити култ свих режима.

И онда, може се мислити како се пред том појавом морао згранути и претрнути један управитељ „Краљевског српског народног позоришта” пре четрдесет и толико година? То је био покојни Милорад Шапчанин, човек чија је династичка лојалност била једна врста верске догме.

Кад сам му предао рукопис, примио га је са поверењем, јер је дотле већ био примљен на репертоар један мој комад. Обећао ми је да ће га брзо прегледати и збиља, није прошло ни неколико дана, а ја добих поруку да одем господину управнику.

Читаоцима не може бити познато осећање младог писца кад пође да чује судбину свога комада. Нечег сличнога, можда, има у осећању младе девојке приликом првога виђења са оним који би хтео да је проси. Разуме се некад, када том виђењу нису претходили многобројни рандевуи и опширна кореспонденција. Једно неодређено и нејасно узбуђење носило ме је уз многобројне степенике у Народном позоришту, у канцеларију управникову, која је тада била горе, под кровом, иза данашње треће галерије. Ја сам, прескачући по три степеника, замишљао свој комад већ подељен, видео сам већ пробе, многобројне пробе, главну пробу, видео сам публику у ложама и партеру и очекивао сам са стрепњом да се да први знак и да се дигне завеса. Све сам ја то преживео пењући се уз сто и двадесет и седам степеника, колико их је управо било одоздо па до управникових врата. Овај тачан број степеника су утврдили заједничком сарадњом млади и безнадежни писци.

Шапчанин ме је дочекао са оном љубазношћу и предусретљивошћу која је била једна од његових најлепших особина, па ипак ја сам се осећао пред њим као оптужени коме ће председник суда саопштити пресуду.

- Прочитао сам ваш комад и, могу вам рећи, свиђа ми се! - поче Шапчанин. - Има извесних грубости, које би се дале и ублажити, али углавном је добра ствар и свиђа ми се. Ја мислим да би имала лепога успеха и на позорници.

Ова уводна реченица разли по моме лицу израз задовољства и мени поново прођоше крај очију пробе, многобројне пробе, главна проба, публика, и зазвони ми у ушима први знак звонцета за дизање завесе.

- Али - настави Шапчанин и завуче руку у фиоку вадећи рукопис отуд - али ја вам, млади човече, саветујем, да узмете овај рукопис, да га однесете кући и да га спалите у фуруни!

Још чим је Шапчанин изустио реч „али”, мене је пљеснуло нешто по челу као хладан млаз воде, јер сам осетио да иза тога „али” долази нешто непријатно, нешто опорно, нешто грубо, нешто немилосрдно. И Шапчанин развеза затим једну дугу и речиту беседу, која је имала тон родитељскога савета. Говорио ми је о светињи династије и о потреби њене неприкосновености; објашњавао ми је потребу лојалности једне државне установе, која је управо и створена иницијативом и потпором династије; говорио ми је затим о мојој младости и будућности, коју другим начином и другачијим појимањем прилика треба себи да заснујем. Он најзад заврши свој красноречиви говор, понављајући још једном:

- И ја вам, млади човече, саветујем да овај свој комад спалите!

Ако сам пењући се, прескакао по три степеника, ја сам силазио извесно и по пет, јер сам се за секунд сручио са треће галерије у партер, са рукописом под пазухом.

Разуме се да нисам послушао Шапчанинов савет. Тешко је то своје рођено чедо предати огњу и гледати како пламен прождире листове, које је исписала младалачка воља и племенита амбиција. Ставио сам га у фиоку, на дно, испод многих других хартија, а извадио сам из фиоке чист табак хартије да друго што почнем писати.

Пролазиле су године, а моје Сумњиво лице почивало је мирно и неузнемиравано на дну фиоке. Пролазиле су године и догађаји су се ваљали. За нас, позоришну публику, био је велики догађај и то када је једнога дана Милорад Шапчанин отишао из позоришта, а на његово место дошао Никола Петровић. Та промена није значила само промену личности, већ и промену режима у позоришту. Напредна странка, чији је експонент био Никола Петровић, законима које је инаугурисала, проширила је слободе свима појавама јавнога живота. Почео се осећати један живљи друштвени покрет, један свежији дах и много штошта, што је до јуче било неприкосновено, поче добијати једну обичну, да не речем баналнију физиономију.

Мени тада паде на памет да на дну једне фиоке у моме столу лежи годинама један рукопис и учини ми се да је управо дошло његово време. Извадим, дакле, једнога дана рукопис, стресем са њега

прашину, прочитам, исправим и упутим се са свежњем под пазухом новоме управнику, чија је канцеларија била на првоме спрату из Доситејеве улице, те до кога је лакше било допрети.

Ја нећу да понављам казивање о оним стрепњама за време очекивања пресуде, на коју ипак нисам чекао толико дуго, јер је покојни Никола Петровић био вредан и предусретљив човек.

Једнога дана, након две или три недеље, идући Хилендарском улицом, спазих са противне стране покојног Николу Петровића, који је тада у тој улици становао. Још на двадесет метара растојања, Петровић удари у гласан и сладак смех и продужи још и кад се зауставих пред њим. Када га прође смех, он ми рече:

- Е, слатко сам се смејао оној вашој ствари, па кад вас видех издалека, мени паде на памет. Е, оно је дивота, просто дивота! Читао сам пре неки дан у кревету и кажем вам, тресао сам се од смеха. Морам вам честитати, Нушићу!

И он ми срдачно продрмуса руку, а на моме се лицу изли израз задовољства и поново ми прођоше крај очију пробе, многобројне пробе, главна проба, публика, и зазвони ми у ушима први знак звонцета за дизање завесе.

- Жестоко, кажем вам, само, овај, дођите ви, Нушићу, још данас к мени да вам дам рукопис...

- Како? - зинух ја.

- Да, да вам дам рукопис да га носите кући. Знате, не волим да се нађе у мојој фиоци; матор сам да идем у апсу. Него носите ви то што пре својој кући.

Мени се преврну Хилендарска улица заједно са Митрополитовом баштом, прогутах узбуђење и разочарање и већ тога дана, пред подне, сместих рукописа и извадих чист табак хартије да друго што почнем писати.

Пролазили су опет дани и године, а Сумњиво лице лежало је у притвору, без истраге и без ислеђења. Био сам готово и заборавио на тај рукопис.

Године 1900. долазим ја за управника позоришта и смењују Николу Петровића. Позоришни писац и сам, имао сам амбицију да своје управљање обележим што обилатијом приновом изворнога репертоара, те нисам презао ни од смелијих покушаја, верујући да ће то дати маха изворној драми и да ће слабији писац извући конзеквенце из свога неуспеха, а бољи и јачи охрабрити се подстреком и поћи новом стварању. Је ли чудо, дакле, што ми је у тој тежњи пало на памет да тамо негде, у једној фиоци мога стола, лежи заборављен један комад? И није ли природна била моја нада да ће нова управа, коју сам представљао ја, извесно бити предусретљивија од досадањих управа? Ако икад, дакле, сад би било време и сад прилика, као никад досад, да *Сумњиво лице* види света.

Ја опет вадим комад са дна фиоке, стресем прашину са њега, и односим га једнога дана те стављам на сто управника позоришта. Рукопис није дуго чекао на преглед, сео сам једнога од првих дана, затим, да га прочитам још једном.

Сто управнички велики, простран, на столу акта, на актима нумере, звонце, па фотеља и на зиду, иза мене, краљева слика у богатоме раму. Улази у канцеларију позоришни чиновник и доноси акта на потпис акта са државним жигом, потпис под штамбиљом утиснутом титулом – и све то, и све око мене, ствара у мени неко званично расположење, ствара једну нарочиту, канцеларијску атмосферу и исправљам се некако у фотељи иза које, а над мојом главом, виси у дебелом раму слика Његовог Величанства Краља.

Читам комад, читам, и кад наиђем на реч „династија”, окрећем се око себе и погледам обазриво у слику Његовог Величанства Краља. Читам даље, читам га седећи заваљен у фотељи и управничкој, боме, кад сам дочитао до краја, учини ми се сасвим другачији но што ми се чинио кад сам га читао код куће, као писац. И најзад, кад сам га прочитао још једанпут, деси се оно што се морало десити. Устајем са фотеље, дижем са стола рукопис и враћам га себи као писцу, а разуме се, пропраћам то све овим мудрим речима:

- Драги мој господине Нушићу, носите ви овај рукопис кући. Леп је комад, добар је комад, ја вам чак и честитам на њему, али носите ви то кући, јер не бих био рад да се нађе овде, у мојој управничкој фиоци.

- Али, забога - покушавам ја, Нушић писац, да се буним - раније управе разумем... али данас... па онда ваша тежња да приновите репертоар...

- Све је то тако... да, тако је - одговарам ја, Нушић управник - али ја вам као ваш искрен пријатељ, и у интересу ваше будућности, саветујем, носите овај рукопис кући. Ви сте млад човек, па треба да ме послушате!

Овај сам разговор водио, погледајући у велико огледало, које је било према моме столу и у коме је, преда мном, седео погружен писац Нушић. Да бих га умирио, ја направих једну компилацију из некадање беседе Шапчанинове и одржах један дуг говор, те једва најзад успех убедити онога у огледалу да узме рукопис и да га однесе кући, и остави на његово старо место, на дну фиоке, под дебелим свежњем других рукописа.

Између ове историје, коју овде исписујем, и првога приказивања *Сумњивог лица* преваљали су крај нас велики и крупни догађаји. Прошлост, коју смо још и ми запазили, измакла је врло далеко; засути су или су ишчезли по путу трагови тешких стопала које је она у спороме ходу за собом остављала. Од оних мутних времена до данас, прошло је толико ствари и измењено толико духа у нашим наравима, да нам данас брига старе полиције о династији изгледа као карикатура из Твенових анегдота или из Гогољевих комада. *Сумњиво лице* можда је, услед тога, изгубило један део дражи, коју је могло имати пре тридесет или четрдесет година, али не и свој хроничарски карактер.

Ако, ипак, у овој комедији има алузија које нису застареле; ако има погдекоје речи која би се могла и данас рећи; ако има појава на које би се и данас могао пружити прст – то је само доказ да у бирократији целога човечанства, свих народа и свих раса, има елемената који су општи и вечити, те који ће комедиографима будућности тако исто пружити материјал као што га је мени прошлост пружила.

Ја бих могао овде да завршим, али *Сумњиво лице* има још једну своју накнадну историју. И предмети често, као људи, преживљавају догађаје, чудновате доживљаје, покатакд чак и авантуре. И овај комад, *Сумњиво лице*, преживео их је.

Године 1915. ја сам се налазио у Скопљу као управник позоришта. Ту ме је затекао и слом и одатле сам кренуо у бекство, у Албанију. Отворио сам све фиоке на своме столу, и побацао један део недовршених рукописа и бележака, а све што је довршено или бар детаљније скицирано – понео са собом. Том приликом, тамо на дну фиоке, нашао сам и – на вечиту робију осуђено *Сумњиво лице* и понео га са собом. Најзад, до Приштине докле се бежало железницом, и могао се понети читав дењак рукописа, који је тежио можда, 10, 15 кила. Али од Приштине, одакле смо пешке морали поћи пут Призрена, тешко ми је било носити на леђима толики терет. У Приштини сам, дакле, морао наново редуцирати рукописе, морао сам одбацити оно што је мање вредно, а понети само оно чему сам придавао нарочиту важност. Одабирајући тако и бацајући на под све оно што сам решио жртвовањем, дође ред и на *Сумњиво лице*. Погледах га, погледах уздуж и попреко, и – најзад одлучих. Бацих га на патос, у гомилу оних рукописа које жртвујем, које одбацујем од себе, којима намењује да за увек пропадну. „Иди, бедо!” - мислио сам бацајући га. - „Нисам био кадар пренети те преко позорнице, а где ли бих био кадар пренети те преко Албаније?”

И кренуо сам једнога дана, носећи на леђима мали пакет најдрагоценијих ми рукописа, а тамо у Приштини, у једној арнаутској кући у којој сам становао, остали су рукописи на смрт осуђени.

Али ни у Призрену се није могло остати, а путујући дотле, увидео сам колико је и то велики терет што сам га понео и решим да и тај део рукописа оставим. Али их не остављам незбринуте као оне тамо у Приштини, бачене на под и осуђене на пропаст, већ их поверавам једној Српкињи, Призренки, која их брижљиво прикрива на тавану, под самим патосом.

Ми одлазимо из отаџбине и три дуге године проводимо у туђини, а крајем осамнаесте, одмах за војском, враћам се и ја у Скопље. Мало дана, затим, и ја сазнајем тужну вест, да су Бугари у Призрену, премећући српске куће да траже оружје, нашли оне моје драгоцене и одабране рукописе, скривене под патосом на тавану, и спалили их.

За време избеглиштва, међутим, мој отац, који је становао у Приштини, умро је, и, чим је било могуће, жена ми оде у Приштину да му нађе гроб. Пролазећи кроз приштинске улице, сретне се са оним Арнаутином у чију смо се кућу били склонили, и овај је поздрави: „Ама, госпођо, да свратиш до мене. Кад сте побегли одавде, побацали сте неке хартије, а ја покупио и сачувао!”

Жена сврати, узме ми и донесе у Скопље.